

MINDAUGAS STROCKIS

Lietuvių kalbos institutas

Mokslinių tyrimų kryptys: senosios graikų ir lotynų kalbų prozodija, lietuvių kalbos kirčiavimas, leksikografijos duomenų bazės.

DOI: doi.org/10.35321/all85-03

KIRČIAVIMO SKYRIUS 1737 METŲ LIETUVIŲ KALBOS GRAMATIKOJE

The Chapter on Accentuation in the 1737
Lithuanian Grammar

ANOTACIJA

1737 metais išleista nežinomo autoriaus lietuvių kalbos gramatika *Universitas Linguarum Lituaniae* yra ankstyviausias žinomas šaltinis, kuriame teisingai aprašytos ir sužymėtos lietuvių kalbos priegaidės. Vis dėlto priegaidžių aprašymus, pateikiamus toje gramatikoje, šiuolaikiniam skaitytojui kai kada sunku suprasti dėl neįprastos XVIII amžiaus lotyniškos terminologijos; pažodinis vertimas čia nelabai padeda. Išsiaiškinus to meto terminologiją paaiškėja, kad viskas, kas ten paliudyta apie lietuvių kalbos priegaides, visiškai atitinka tai, kas apie jas žinoma dabar.

ESMINIAI ŽODŽIAI: kirčiavimas, priegaidės, 1737, *Universitas Linguarum Lituaniae*, skiemens kiekybė, lotynų kalba, vertimas.

ANNOTATION

A grammar of Lithuanian, written in Latin and published in 1737 in Vilnius without an author's name under the title *Universitas Linguarum Lituaniae*, is the earliest known work to correctly describe the syllable tones of Lithuanian. However, the description of syllable tones in this grammar is not always easy to understand for a modern reader because of its unusual 18th century terminology. When this is disentangled, it becomes evident that all that the grammar testifies about Lithuanian syllable tones is fully in line with what we know about their pronunciation today.

KEYWORDS: accentuation, syllable tones, 1737, *Universitas Linguarum Lituaniae*, syllable quantity, Latin, translation.

Nežinomo autoriaus lotyniškai parašyta ir 1737 metais Vilniuje išleista lietuvių kalbos gramatika, vadinama *Universitas Linguarum Lituaniae* (pažodžiui „Lietuvos kalbų visuma“, o tai reiškia „universalios lietuvių kalbos forma“ ar „visuotinai Lietuvoje suprantama tarmė“), žymi tuo, kad joje pirmą kartą lituanistikos istorijoje tiksliai aprašytos ir sužymėtos lietuvių kalbos priegaidės. Vis dėlto jos skyriuje, aprašančiame kirtį ir priegaides, yra ir neaiškumų; kai kurie iš jų kyla dėl netikslaus 1981 metais išleisto vertimo, o kai kurie miglotai skamba ir lotyniškame originalo tekste. Šiame straipsnyje keliamas tikslas kuo tiksliau išversti lietuvių kalbos priegaidžių aprašymą ir išsiaiškinti autoriaus mintį, slypinčią už mūsų laikais neįprastos terminologijos. Tam tikslui pasiekti tinkamas metodas būtų išsiaiškinti XVIII amžiaus terminus, peržiūrint jų pavartojimo atvejus kituose to meto veikaluose, kur terminų reikšmė paaiškės iš konteksto.

Visas lietuvių kalbos priegaidžių aprašymas *Universitas* gramatikoje yra nenuumeruotame 4-ajame puslapyje, 3-ajame skyriuje, padalintame į poskyrius nuo 1 iki 5, o visame gramatikos tekste priegaidės sužymėtos visuose žodžiuose (su nedidelėmis išimtimis dėl spaudos klaidų). Žymėjimui naudojami tokie ženklai: 1) trumpas paskutinis žodžio skienu žymimas kairiniu ženklu (graviu), kaip ir dabar; 2) tvirtagaliam balsiui žymimi laužtiniu cirkumfleksu (*â*, *ê* ir t. t.; šis ženklas mūsų laikais lituanistų naudojamas kitam tikslui ir kai jam prireikia pavadinimo, vadinamas „stogeliu“); 3) tvirtapradžiam balsiui ir dvigarsiam žymimi statmenojo šrifto raide (*litera antiqua*), įterpta į kursyvą atspausdintą žodį. Yra didelė tikimybė, kad originaliame autoriaus rankraštyje tvirtapradė priegaidė buvo pažymėta dešiminiu ženklu (akūtu), o *antiqua* raidės metodas buvo pasitelktas spaustuvėje dėl techninių kliūčių, trūkstant reikalingo kiekio spaudmenų su akūtais; tai matyti ir iš rankraščio būklę išduodančių spaudos klaidų, ir iš to, kad vargu ar kas imtųsi rankraštyje įrašyti vieną raidę kitokia rašysena (Strockis 2007: 107). 4) Tvirtagaliam dvigarsiam, esantys ne paskutiniame žodžio skiemenyje, žymimi tokiu pat gravio ženklu, kaip ir trumpieji balsiai, esantys žodžio gale. Yra tikimybė, nors ir nelabai didelė, kad originaliame rankraštyje tvirtagaliam dvigarsiam buvo naudotas lotyniškas tildės ženklas (*û* ir t. t.; Strockis 2007: 108), tapatus graikiškam cirkumfleksui, vartojamam ir dabartiniame priegaidžių žymėjime nuo Kuršaičio laikų, kurio spaudmenų tuometinei spaustuvai pritrūkus, buvo dar kartą panaudotas gravio ženklas. 5) Jei trumpasis balsis pasitaiko ne paskutiniame žodžio skiemenyje, jis paprastai paliekamas be kirčio ženklo; kirčiavimo skyriuje tai neaptarta, bet plg. dalyvio *būvęs* linksniuotę 27-ame (kaip minėta, nenuumeruotame) puslapyje: *Buwias*, *Buwufio*, *Buwufiam*, *Buwufi* ir t. t. Jei paskutiniame žodžio skiemenyje pasitaiko tvirtagalio dvibalsis, jis arba paliekamas be kirčio ženklo, arba pažymimas graviu, bet neilgame gramatikos tekste tokių žodžių nėra daug, o spaudos klaidos taip pat apsunkina mėginimą suprasti autoriaus intenciją, plg. 49 puslapyje *ardaw* (ardaū), *ardiey*,

bet *zinàw* gretimose eilutėse; taip pat ir šalia esančią akivaizdžią spaudos klaidą *àrdziàw* (ardžiaū). Kad autorius turėjo derintis prie spaustuvės netobulumo, matyti ir iš to, kad spaustuvė neturėjo raidžių *į* ir *ų* (tuo labiau kirčiuotų), taigi, pavyzdžiui, žodį *pažįsta* teko parašyti *pažinfsta* (su statmenojo šrifto raide vietoj akūto ženkle ir su raide *n* vietoj nosinės), ir pridėti pastabą: *Notandū quòd non proferatur hic in fed i cancellatū* „pažymėtina, kad čia neturėtų būti tariama *in*, bet perbraukta *i*“¹. Iš čia galima visai pagrįstai spėti, kad pradiniam autoriaus rankraštyje būta kirčiuotos *į* nosinės, o nosinės tais laikais ranka dar buvo rašomos senoviškai, t. y. kaip perbrauktos raidės, nors *antiqua* šriftu spausdinamos jau dabartinio pavidalo.

Akivaizdu, kad gramatika *Universitas* buvo skirta studentams su gimtąja lenkų kalba, studijavusiems tuometiniame Vilniaus universitete (Eigminas 1981: 20) ir ketinusiems tapti kunigais lietuviškose parapijose. Tai matyti iš to, kad, nors gramatikos tekstas parašytas lotyniškai, lietuviški žodžiai joje išversti ne į lotynų, o į lenkų kalbą. Vadinas, galima tikėtis, kad ir gramatiniai aprašymai, taip pat ir lietuvių kalbos priegaidžių, bus priderinti lenkų studentams. Taip pat, išnagrinėjus priegaidžių skyrių, neliks abejonių, kad *Universitas* autorius pats dėstė lietuvių kalbą, nes kai kuriuos sakinius galėjo parašyti tik tas, kas pats buvo girdėjęs studentų klaidas.

Taigi verta peržiūrėti 4-ojo puslapio tekstą, aiškinantį lietuvių kalbos priegaides.

Accentus est multiplex, fumma autem ejus obfervandi neceffitas, quia contra accentum loquens ferè non intelligitur, (ut patebit ex praxi) quare licet non possunt omnes dictiones in hoc libello compingi, tamen faltem super his quæ ponuntur adjungentur notæ; et quidem.

„Kirtis yra įvairių rūšių ir didžiausia būtinybė jo laikytis, nes ne pagal kirčius kalbantis lieka beveik nesuprastas, kaip paaiškės iš praktikos; dėl to, nors ir neįmanoma į šią knygelę sutalpinti visų žodžių, bet bent jau tuose, kurie pateikiami, bus pridedami [kirčio] ženklai. Tai yra: ...“

Šiame tekste visai aiškiai matyti tarsi diskusija su 84 metais anksčiau išleista Kleino gramatika. Kleino gramatikoje apie kirčio žymėjimą sakoma taip:

¹ 1981 m. leidime išversta interpretuojant, „*i* per nosį“ (ULL 1981: 105). Tokia interpretacija, žinoma, yra visai teisinga, nors ir neatspindi originalo formulavimo. Iš šios knygos lietuvių kalbos mokęsi lenkų studentai, žinoma, iš savo gimtosios kalbos raidžių *q* ir *ę* turėjo puikiai žinoti, kaip tariamoms „perbrauktos“ raidės.

Accentus triplex est, ut apud Græcos: Acut[us], Gravis, & Circumflexus; qui tamen non femper dictionibus imponuntur, nisi interdum discriminis & perfpicuitatis gratiâ. (PLKG 1957: 115; originalaus leidinio 21 psl.).

„Kirtis yra trijų rūšių, kaip graikų: akūtas, gravis ir cirkumfleksas; jie [šie ženklai] vis dėlto ne visada dedami žodžiuose, o tik kartais, dėl atskyrimo ir aiškumo.“

Žinoma, *Universitas* autoriaus gyvenimo metu Kleino gramatika buvo išleista seniai, toli ir be to, liuteronų aplinkoje, o *Universitas* autorius dėstė katalikiškame Vilniaus universitete. Dėl to kažin ar jis galėjo ją oficialiai naudoti kaip mokymo priemonę (iki parašydamas savąją); vis dėlto šie sakiniai apie kirčio žymėjimą beveik nepalieka abejonių, kad *Universitas* autorius buvo Kleino gramatiką skaitęs ir apgalvojęs jos trūkumus. Kleinas sako „kirtis yra trijų rūšių, kaip graikų“, turėdamas galvoje tris kirčio ženklus: akūtą, gravį ir (laužtinį) cirkumfleksą, kuriuos jis vartojo ne taip, kaip jie vartojami dabar, o kaip eksplikatyvinius diakritinius ženklus, pagal XVI–XVIII a. lotynų kalbos rašybos pavyzdį aiškinančius žodžio gramatinę formą (Strockis 2007: 44–105). Tokią sistemą, žinoma, būtų sunku naudoti didaktiniais tikslais: jeigu, kaip įprasta Kleino rašyboje, laužtinis cirkumfleksas dedamas kilmininko galūnėje, ir kirčiuotoje, ir nekirčiuotoje (pavyzdžiui, ir *garbēs*, ir *motēs*), kaip lenkų studentas galėtų žinoti, kad viename žodyje tokią galūnę reikia kirčiuoti, o kitame nereikia? Diskusija su Kleinu čia akivaizdi: Kleinas sako, kad kirtis yra „trijų rūšių“; *Universitas* autorius atsako, kad kirtis yra *įvairių* rūšių (turėdamas galvoje bent 4 fonetinius variantus); Kleinas sako, kad kirčio ženklai žymimi *ne visur, o tik kai kur* („discriminis gratia“, t. y. paprastai ten, kur jie naudingi homografinėms formoms atskirti, kaip to meto lotynų kalbos rašyboje); *Universitas* autorius atsako, kad kirčio ženklai rašomi *visur*, nes be jų besimokantis negalės teisingai kirčiuoti lietuviškų žodžių, o neteisingai kirčiuojančio kalbos beveik neįmanoma suprasti.

Toliau 4–ajame *Universitas* puslapyje kalbama apie atskirus kirčio ženklus.

1. *gravis accentus in ultimis syllabis positus notat eas fingulari brevitate pronunciandas v[erbi] g[ratia] avīs.*

Gravio ženklas, padėtas paskutiniuose skiemenyse, reiškia, kad jie tartini su ypatingu trumpumu, pavyzdžiui, *avīs*.

Lenkų kalboje balsių ilgumai išnyko XV ir XVI amžių sandūroje (Długosz-Kurczabowa 2006: 134); vadinasi, XVIII amžiaus, kaip ir dabartiniam, lenkų studentui reikia paaiškinti apie lietuviškų trumpųjų balsių ypatingą (lenkų

kalbos požiūriu) trumpumą. Ištarus tokį žodį kaip *avìs* lenkišku akcentu, lietuviui jis galėtų nuskambėti kaip beprasmis žodis, kažin kas panašaus į „avys“.

2. *Accentus circumflexus notat syllabam longam pronunciandam quafi duplicando vocalem v[erbi] g[ratia] Pônás* [spaudos klaida; turėjo būti *Pônas*].

[Laužtinio] **cirkumflekso kirtis** [t. y. kirčio ženklas] **reiškia ilgą skiemenį, tartiną tarsi dvigubinant balsį, pavyzdžiui, *pônas*.**

Akūtas galūnėje *-ás*, iš visko sprendžiant, yra spaudos klaida. Kokios kalbos balsį *o* reikia dvigubinti, tariant lietuvišką tvirtagalį *ō*? Žinoma, lenkų; gimtakalbis XVIII amžiaus lenkas, norėdamas lietuviškai ištarti žodį *pônas*, turėtų tarti tarsi dvigubą lenkišką *o*, tarsi lenkiškais garsais sakytų [po'onas]. Galima spėti, kad tariant tą dvigubą *o*, reikėtų kirčiuoti antrąjį iš jų ir taip išeitų priimtina lietuviškos tvirtagalės priegaidės imitacija².

3. *Litera antiqua inter curfiva pofita notat syllabam longam quidem, fed diverfæ longitudinis à circumflexa, & cum attenuatione quadam vocis efferendam: v[erbi] g[ratia] fiena fciana. Wienas jeden.*

„*Antiqua* [t. y. statmenojo šrifto] **raidė** [vietoj akūto ženklo rankraštyje], **įterpta tarp kursyvinių, reiškia irgi ilgą skiemenį, bet kitokio ilgumo nei cirkumfleksoinis ir ištartiną su tam tikru balso susilpninimu, pavyzdžiui, *síena, víenas*.**

² Galima palyginti kiek daugiau nei šimtmečių vėlesnį Kuršaičio parašytą lietuviško ir lenkiško balsio *o* palyginimą: „Būtina pabrėžti, kad slavų kalbos [...] neturi ilgojo uždarojo *o*. Rusų ir lenkų kalbose šis balsis be išimties tariamas trumpai ir atvirai. Ištarti jį uždarą slavams bemaž neįmanoma. Jei kam nors vargais negalais ir pasiseka jį ištęsti, vis tiek lieka panašus į pusiau *a*.“ (Kuršaitis 2013: 54, § 50; Alfonso Tekoriaus vertimas). Originalo tekstas: „Es ist bemerkenswerth, dass das Slavische [...] kein langes, geschlossenes *o* hat. Im Russischen und Polnischen wird dieser Vocal ohne Ausnahme nur kurz und offen gesprochen. Dasselbe geschlossen auszusprechen ist dem Slaven fast unmöglich. Denn wenn er in dessen Aussprache auch mit Mühe eine Dehnung zu Stande bringt, so bleibt es dennoch einem halben *a* gleich.“ (Kurschat 1876: 18, § 50). Žinoma, tai parašyta daugiau kaip šimtmečių vėliau ir lyginama su Mažosios Lietuvos tarmėmis; deja, panašaus liudijimo iš XVIII amžiaus apie Didžiosios Lietuvos tarmes neturime; vis dėlto ir šis Kuršaičio liudijimas padeda susidaryti vaizdą apie lietuvių ir lenkų kalbų balsio *o* skirtumą ankstesniais laikais.

Posakį „su tam tikru [ar „kažkoku“] balso susilpninimu“ (*attenuatione*)³ galima suprasti taip, kad tariant tvirtapradę priegaidę, balsas turi tarsi nusilpti į skiemens pabaigą. Lotyniški žodžiai tikrai nereiškia, kad ta priegaidė tariama „silpnėsiu balsu“, kaip išversta 1981 metų leidime (ULL 1981: 61).

4. *Accentus gravis non in ultima syllaba notat etiam longam ab utroq[ue] ex prioribus diversæ longitudinis, & durius pronuntiandā v[erbi] g[ratia] kàlba.*

Gravio kirtis [kirčio ženklas] **ne paskutiniame skiemenyje reiškia taip pat ilgą** [skiemeni], **bet skirtingo ilgumo nuo abiejų ankstesniųjų, ir tartiną kiekiau, pavyzdžiui, *kàlba*.**

Ką čia reiškia žodis „kiečiau“ (*durius*)? Tai tikrai nereiškia „tartiną stipriau“, kaip verčiama 1981 metų leidime (ULL 1981: 62). Būdvardis *durus* lotynų kalboje reiškia „kietas, tvirtas, šiurkštus“, o ne „stiprus, smarkus“. Ką *Universitas* autorius tuo norėjo pasakyti lenkų studentams?

Lenkų gramatikoje kalbama apie kietus ir minkštus priebalsius, panašiai kaip ir lietuvių kalboje. Jau XVII amžiuje lotyniškai parašytose lenkų kalbos gramatikose vartojami žodžiai *durus* („kietas“) ir *mollis* („minkštas“), panašiai kaip ir dabar. Pavyzdžiui, Volkmar'o gramatikoje *Compendium linguæ Polonicæ* (Volkmar 1640: 7–8) sakoma, kad tokie lenkų kalbos priebalsiai kaip *z* „pasižymi minkštumu“ (*excedunt in mollitie*), o tokie kaip *z* pasižymi „kietumu“ (*duritie*). Taip pat ir Woyna'os 1690 metų gramatikoje *Compendiosa linguæ Polonicæ institutio* rašoma, kad priebalsis *ł* (kuris tuo metu, kaip galima spręsti iš aprašymo, dar buvo tariamas [ɫ], o ne [w], kaip dabar) tariamas „kietai“ (*dure*) (Zwoliński 1952: 396). Vadinas, XVIII amžiuje, kai buvo parašyta gramatika *Universitas*, toks terminas lenkų kalbos moksle jau buvo žinomas. Taigi, lotyniškai rašant *durius*, čia turėtas galvoje lenkiškas žodis „twardziej“, „kiečiau“. Vis dėlto taip įprasta kalbėti apie priebalsius; ką toks posakis reiškia apie balsį (ar dvigarsį)?

Bent jau dabartinėje lenkų kalboje balsiai, atsidūrę tarp dviejų minkštų priebalsių, supriešakėja (Ostaszewska, Tambor 2000: 52–53), pavyzdžiui, [a] tampa [æ] (minėtoje knygoje naudojama transkripcija [ä]). Šnekamojoje kalboje lenkų kalbos balsis *i* kai kada vadinamas „minkštu balsiu“ (*samogłoska miękka*), nors tai ir nėra oficialus lenkų kalbotyros terminas (PJ 2006). Nėra pagrindo manyti, kad padėtis turėjusi būti iš esmės skirtinga XVIII amžiuje; vadinas, to, ką lenkų kalboje galima pavadinti „kietu“ balsiu, santykis su tuo, kas būtų pavadinta

³ Čia dar galima paminėti, kad Sirvydo 1642 m. žodyne *attenuatio* verčiama „numažinimas“ (SD: 457) ir „nulaibinimas“ (SD: 493).

„minkštu“ balsiu, yra toks, kaip [a] su [æ] arba, pavyzdžiui, lenkų kalbos y [i ~ ɐ] su i [i].

Vadinasi, posakis, kad tvirtagalis skiemuo tokiaime žodyje kaip *kal̃ba* tariamas „kiečiau“, turėtų reikšti, kad balsis *a* čia tampa labiau užpakalinis. Iš to galima numanyti, kad autoriaus turėtas galvoje tarimas ne [ˈkaːba], bet kažin kas panašaus į [ˈkɛːba] (supaprastintai transkribuojant ir nežymint priegaidžių). Tai neprieštarauja *Universitas* autoriaus tarmės identifikacijai, išdėstyta ULL 1981: 23–38⁴.

5. *Si 1ma fyllaba habet accentum quemcūq[ue] reliquæ breves funt.*

Pažodžiui atrodo, kad šis sakiny sako „Jei 1-asis [žodžio] skiemuo turi koki nors kirtį [bet kurį iš minėtų kirčio ženklų], tai likusieji yra trumpi“. 1981 m. leidime taip ir išversta (ULL 1981: 62). Šį sakinį sunkiausia suprasti iš viso *Universitas* kirčio aprašymo.

Universitas autorius niekur daugiau nekalba apie nekirčiuotų skiemenų ilgumą; ilgumas aptariamas tik kaip kirčio ir priegaidės ypatybė. Niekur *Universitas* tekste nėra jokių instrukcijų, kaip nustatyti nekirčiuoto skiemens ilgumą. Be to, šis apibendrinimas, žinoma, nėra teisingas: lietuvių kalboje skiemens ilgumas nepriklauso nuo kirčio vietos. Net jei, hipotetiškai, jis ir būtų teisingas, kiltų klausimas, kam prireikė tokio apibendrinimo, jei nepamirėti kitokie atvejai (pavyzdžiui, koks būtų nekirčiuotų skiemenų ilgumas, jei kirčiuotas būtų ne pirmas, o kuris nors kitas žodžio skiemuo?). Dėl to kyla įtarimas, kad čia kalbama ne apie skiemens ilgumą, kaip jis suprantamas dabar. *Syllaba brevis* čia reiškia „nekirčiuotas skiemuo“.

Kaip visuotinai žinoma, klasikinės *lotynų* kalbos kirčio vieta automatiškai priklauso nuo skiemens kiekybės: jei priešpaskutinis žodžio skiemuo yra ilgas, jis yra ir kirčiuojamas; jei priešpaskutinis skiemuo trumpas, kirčiuojamas prieš jį esantis, t. y. trečias nuo galo skiemuo. Mūsų laikais *lotynų* kalbos vadovėliuose dažniausiai žymimi visų balsių ilgumai, bet ankstesnių laikų vadovėliuose galima matyti praktiką, kai ilgumo ženklų buvo pažymimas tik priešpaskutinis skiemuo ir taip ilgumo ženklas de facto tapdavo kirčio ženklu (pavyzdžiui, *legēre*, bet *habēre*). Taip žodžiai „trumpas skiemuo“ tampa patogus būdas lotyniškai

⁴ Čia dar galima palyginti tvirtagalio dvibalsio *-ai* rašybą *-ey* 1589 metų hegzametre (transkribuotą tekstą ir eilėdaros analizę žr. Brender 1933: 35–45), pavyzdžiui *tey* (tai), *Sismundey* (šauksmininkas; vardo *Sigismundai* „Žyгимantai“ sutrumpinimas pagal lotyniškos poetinės formos pavyzdį dėl *licentia poetica*; pagal hegzametro schemą ši galūnė turėjo iktą, t. y. deklamuojant buvo kirčiuota); tiesa, ten pat keliomis eilutėmis žemiau rašoma ir *skaytykte* su *-ay-*. Toks rašybos svyravimas atskleidžia nekirčiuoto ir tvirtagalio dvibalsio *ai* tarimą ne [ai], bet galbūt [ei], [ai], ar net [əi].

pasakyti „nekirčiuotas skiemo“. Tiesą sakant, XVIII amžiuje buvo sunku rasti kitą būdą tai aiškiai pasakyti. Senovės romėnų filologai nekirčiuotą skiemenį vadino *syllaba gravis* („sunkus skiemo“, Strockis 2007: 34, 81, 118 išn.), pažodžiui išvertę graikų terminą συλλαβὴ βαρεῖα (Strockis 2007: 19), bet naujaisiais laikais, pasikeitus termino „gravis“ reikšmei į mums pažįstamą, toks posakis būtų nuskambėjęs absurdiškai: mėginimas pasakyti „si prima syllaba habet accentum quemcumque (e. g. gravem), reliquae graves sunt“ reikštų „jei pirmas skiemo turi kokį nors kirtį (pavyzdžiui, gravį), likusieji turi gravį“. Renesanso laikais buvo vartojami ir kitokie posakiai, pavyzdžiui, gramatikas Petrus Ramus 1559 metais rašė *gravi syllaba deprimitur* (Strockis 2007: 76) ir tai pažodžiui reiskė „graviu [pažymėtas] skiemo užspaudžiamas [t. y. nekirčiuojamas]“ (pagal Antikos filologų mokymą; vėliau, kaip minėta, gravio ženklo reikšmė pasikeitė į mūsų laikais pažįstamą, Strockis 2007: 31). Vis dėlto ir tai nebūtų buvęs labai aiškus ir įprastas posakis XVIII amžiaus studentams.

Kad „trumpas skiemo“ ir „nekirčiuotas skiemo“ XVIII amžiuje reiskė tą patį, ypač Lenkijoje, matyti iš seno posakio *Nos Poloni non curamus quantitatem syllabarum* „mes, lenkai, nesirūpiname skiemenų kiekybe“, t. y. kalbėdami lotyniškai nesirūpiname kirčio vieta. Komiškumo dėlei jį reikia ištarti neteisingai kirčiuojant kiekvieną įmanomą žodį: *Nos Póloni non cúramus quantítatem syllábarum*. Literatūroje galima rasti paminėta, kad šis posakis atsiradęs XVIII amžiuje, bet Knie 1887: 661 suseka jo kilmę iki pat 1591 metais išleisto leidinio, kuriame buvęs paskelbtas netgi eleginis distichas su absurdiškai netaisyklingais skiemenų ilgumais, taigi ir eleginio disticho iktais, parodijuojančiais lenkišką kirčiavimą:

*Gėrmānūs ēt Pōlōnūs īntēr sē cērtābānt ōlīm,
Quāntītātēm cūrō nōn ēgō sýllābārūm...*

(„Vokietis ir lenkas tarpusavyje kartą ginčijosi: Skiemenų kiekybe aš nesirūpinu...“)

Ten pat cituojamas ir minėtas posakis, kur tik įmanoma klaidingai kirčiuotus ir nekirčiuotus skiemenis pažymint ilgumo ir trumpumo ženklais: *Nos Pólōni non cūrāmus quantítātem sýllābārūm*. Panaši istorija pasakojama ir von Gotschall 1884, 354, kur rašoma, kad šitaip vokiečiai šaipėsi iš netaisyklingo lenkų lotyniško kirčiavimo, o patys kirčiuodavę taisyklingai (*Nós Polóni non curāmus quantítātem sýllābārūm*). Galiausiai Büchmann 1877: 224 randa tos istorijos šaltinį XV amžiuje, kai tuometinis Lenkijos karalius Kazimieras Jogailaitis buvo susitikęs su Švedijos karaliumi Karoliu VIII. Tame susitikime Švedijos karalius kalbėjęs lotyniškai, bet niekas iš lenkų delegacijos jo nesupratęs, taigi tekę

kviesti vienuolį vertėją. Supykęs Kazimieras Jogailaitis tada nurodęs, kad niekas Lenkijoje negalėtų užimti aukštų valstybinių pareigų, jei nemokės kalbėti lotyniškai. Dėl to lotynų kalba Lenkijoje paplitusi, bet menkliau išsilavinę žmonės prastai kirčiuodavę; iš čia kilęs ir posakis. Šiame straipsnyje nekeliamas tikslas šią istoriją patvirtinti ar paneigti, bet matome, kad norint pasakyti „kirčio vieta“, buvo sakoma „skiemens kiekybė“.

Galiausiai, toks pokštas pateko net į Friedricho von Schillerio dramą „Demetrius“. Dramos veikėja Marina Mnischeva Krokuvos seime sako „Ar prisiekiate man ištikimybę?“, o susirinkusieji atsako: „*Jurāmus!* Prisiekiamė!“ Čia parodijuojamas netaisyklingas lenkiškas lotynų kalbos kirčiavimas *júramus* (pagal minėtą posakį); teisingai būtų *jurāmus*, bet klaidingą kirčio vietą patvirtina ir vokiškos jambo eilutės ritmas:

Schwört ihr mir Treue? – Jurāmus! Wir schwören!

Kaip matyti iš Boxbergerio leidinio išnašos tai teksto vietai, kai kurie vokiečių literatūros žinovai to juoko nesuprato ir laikė tai poeto klaida. Žinant visą istoriją, tai iš tiesų labai komiška (tarsi to būtų negana, po šių žodžių Krokuvos seimo nariai, išsitraukę kardus, šaukia „Vivat Marina! Russiae regina!“, šį kartą, regis, kirčiuodami taisyklingai), bet verta atkreipti dėmesį, kad nekirčiuotas skiemuo Schillerio tekste buvo pažymėtas kaip trumpas (Boxberger 1878: 199), t. y. buvo suprantama, kad „trumpas skiemuo“ = „nekirčiuotas skiemuo“.

Jau galima laikyti esant išsiaiškinta, kad „trumpas skiemuo“ turėjo reikšti „nekirčiuotas“. Vis dėlto, ką *Universitas* autorius norėjo pasakyti *tuo?* „Jei pirmas skiemuo turi kokį nors kirtį, likusieji yra nekirčiuoti“? Iš pirmo žvilgsnio tai skamba kaip tautologija.

Kaip minėta, gramatika buvo skirta lenkų studentams. Nuo slavų prokalbės laikų lenkų kalbos kirtis buvo laisvas, vėliau, galbūt nuo XIV amžiaus, buvo kirčiuojamas pirmasis žodžio skiemuo, o dar vėliau atsirado šalutinis kirtis ilgų žodžių priešpaskutiniame skiemenyje, kuris XVIII amžiuje tapo pagrindiniu žodžio kirčiu (Długosz–Kurczabowa 2006: 133–134); taip atsirado toks lenkų kalbos kirčiavimas, koks pažįstamas ir dabar. *Universitas* gramatika sukurta XVIII amžiaus pradžioje; vadinasi, labai tikėtina, kad tuo metu lenkų kalboje dar galėjo egzistuoti pereinamoji stadija, kai ilgi žodžiai dar turėjo du kirčius, pirmajame ir priešpaskutiniame skiemenyje. Taigi *Universitas* autorius moko lenkų studentus to nedaryti lietuvių kalboje: jei pirmasis žodžio skiemuo pažymėtas kaip kirčiuotas, visi likusieji yra „trumpi“; kitaip tariant, ilguose lietuviškuose žodžiuose studentai turėtų stengtis neištarti antrinio kirčio priešpaskutiniame skiemenyje, kad ir kaip jo reikalautų jų gimtoji kalba. Tai atskleidžia, kad *Universitas* autorius pats dėstė lietuvių kalbą, nes tokią praktinę taisyklę galėjo

savo gramatikon įrašyti tik tas, kas buvo pats girdėjęs tokį studentų kirčiavimą, kai ilgą lietuvišką žodį, pavyzdžiui, *būdavome*, jie ištardavo 'būda,vome (gal net ir 'būda'vome, jei buvęs šalutinis lenkų kalbos kirtis jau buvo betampas pagrindiniu), kaip savo gimtosios kalbos žodžius⁵.

Vadinasi, aptariamas sakinyss „*Si 1ma syllaba habet accentum quemcūq[ue] reliquæ breves funt*“ reiškia:

„Jei pirmasis skiemuo turi kokį nors kirtį, likusieji yra nekirčiuoti [= neturi šalutinio kirčio, būdingo to meto lenkų kalbai].“

Galiausiai paskutinis sakinyss:

Quia hi accentus nequeunt exemplificari vocibus Polonis aut alijs, attendendum quomodo nati Litvani loquuntur, sic difcentur fine alijs exemplis.

„Kadangi šių kirčių [priegaidžių] neįmanoma pailiuustruoti lenkiškais ar kitokiais žodžiais, klausytina, kaip kalba gimtakalbiai lietuviai; taip bus išmokta be kitų pavydžių.“

Žinoma, iš kaimyninių kalbų priegaidės egzistuoja latvių kalboje, bet latvių kalbos mokėjimas tais laikais Lietuvoje nebuvo paplitęs. Tiesa, 1732 metais, t. y. vos 5 metais anksčiau nei *Universitas*, ir toje pačioje vietoje, t. y. tuometinio Vilniaus universiteto (jėzuitų akademijos) spaustuvėje, buvo išleista ir latvių kalbos gramatika, vadinama *Dispositio imperfecti ad optimum seu Rudimenta grammatices Lotavicae*. Kaip ir *Universitas*, taip ir *Dispositio* buvo išleista be autoriaus vardo, bet mūsų laikais nustatyta, kad ją sukūrė latvių jėzuitas dr. theol. Juris Spuņģēns (lenkiškuose šaltiniuose vadinamas Jerzy Szpuņgiański, latviškuose kai kada ir Georgs Špuņgjanskis), dėstęs ir Vilniaus universitete (Eigminas 1981: 18). Vis dėlto nėra žinių, kad jo latviškoje gramatikoje būtų aprašytos priegaidės; ar *Universitas* autorius pažinojo Spuņģēną ir ar jiedu, būdami kolegos ir gramatikų autoriai, galėjo tartis kokiais nors lingvistiniais klausimais, lieka nežinoma.

⁵ Galimas dalykas, kad šios istorinės lenkų kalbos kirčiavimo ypatybės padėjo atsirasti ir minėtam *Nos Póloni non cúramus...* posakiui, bet tai jau būtų polonistikos tyrimo objektas.

ISVADOS

Išsiaiškinus mūsų laikais neįprastą XVIII amžiaus lotynišką terminologiją, aiškėja, kad *Universitas* autoriaus pastabos apie lietuvių kalbos kirtį reiškia štai ką (pakartojant originalo poskyrių numeraciją):

Priegaidės (tiksliau, fonetiniai jų variantai) yra įvairios ir gramatikoje didaktiniais tikslais jas būtina visur sužymėti, nes iki tol įprastas eksplikatyvinių diakritinių ženklų žymėjimas, toks kaip Kleino gramatikoje, besimokančiam mažai tepadeda.

Yra keturi fonetiniai priegaidžių atvejai, kuriuos reikia išmokyti išstarti kuo tiksliau, kad gimtakalbis lietuvis suprastų, kas sakoma:

1. *Trumpi skiemenys turi būti ypatingai trumpi, lyginant su lenkų kalba. Jie žymimi gravio ženklu.*
2. *Tvirtagalę priegaidę ne dvigarsiuose gimtakalbiai lenkai gali paimituoti, išstartami tarsi dvigubą lenkišką balsį tame pačiame skiemenyje (kirčiuodami, kaip galima spręsti, antrąjį iš tų dviejų, t. y. žodį pōnas jie gali neblogai išstarti, tarsi lenkiškai sakydami [po'onas]). Ši priegaidė žymima laužtiniu cirkumfleksu (kuris buvo įprastas lotyniškoje abėcėlėje).*
3. *Tvirtapradę priegaidę tariama ilgo skiemens pabaigoje silpninant balsą. Ji žymima akūto ženklu, kuris spausdintame leidinyje dėl techninės būtinybės buvo pakeistas į antiqua šrifto raidę be diakritinio ženklo.*
4. *Tariant tvirtagalę priegaidę dvigarsyje, balsis, bent jau a, tariamas „kiečiau“, t. y. tampa tarsi redukuotas, kitaip tariant, labiau užpakalinis; kaip galima spėti, jis yra nebe [a], bet arčiau [ɐ]. Toks priegaidės atvejis spausdintame leidinyje žymimas gravio ženklu, jei tai yra nepaskutinis žodžio skiemo.*

Kitose kalbose, kurias gali mokėti tuometiniai studentai, tokių priegaidžių nėra.

Išskirti tokius 4 atvejus buvo visai pagrįsta, nes tvirtagalio balsio (monoftongo) tarimas ir to pat balsio tarimas tvirtagaliame dvigarsyje gerokai skiriasi, ir tai svarbu mokant negimtakalbius studentus. Nepaminėtas fonetinis skirtumas tarp tvirtapradžių monoftongų ir dvigarsių (tokių kaip *pýlė*, *pĩlti* ir t. t.) ir leidinio tekste jie žymimi vienodai (*antiqua* raide); iš to galima spėti, kad autoriaus tarmėje tas skirtumas nebuvo labai didelis arba didaktiškai neatrodė labai svarbus.

5. *Jei ilgas žodis turi kirtį 1-ame skiemenyje (tokiose formose kaip, pavyzdžiui, būdavome), studentai turėtų stengtis neištarti šalutinio kirčio priešpaskutiniame skiemenyje, kad ir kaip jo reikalautų jų gimtoji XVIII amžiaus lenkų kalba.*

Taigi akivaizdu, kad visa tai sutampa su tuo, kas žinoma apie lietuvių kalbos priegaides mūsų laikais, ir jokių keistenybių čia nepasakyta. Esminis XVIII

amžiaus priegaidžių skirtumas nuo dabartinių buvo tas, kad jos buvo visada aiškiai skiriamos.

Kai kada literatūroje sakoma, kad *Universitas* autorius „priegaidės esmės iki galo dar nesuvokė“ (Eigminas 191: 45); taip sakyti nėra sąžininga ir teisinga. Į tai galima tik paklausti: o kas tais laikais jas suvokė geriau? Arba: o kokias konkrečiai klaidas jis padarė, aiškindamas priegaides? Vienintelis dalykas, kuris nesutaptų su mūsų laikais įprastu aiškinimu, yra tas, kad tvirtagalė priegaidė monoftonguose ir dvigarsiuose *Universitas* autoriaus aprašyta kaip du atskiri atvejai, bet tai pagrįsta ir fonetikos, ir didaktikos požiūriu, o *Universitas* gramatikos tikslas ir buvo didaktinis. Iš tiesų, pirmasis aptikęs ir tiksliai aprašęs lietuvių kalbos priegaides, neturėdamas jokių pavyzdžių kitų kalbų gramatikose⁶, *Universitas* autorius buvo kalbotyros talentas, vertas pagerbti lygiai su Būga, Jablonskiu ir Kuršaičiu; deja, mūsų laikais net jo vardas nežinomas. Jei būtų gimęs kitoje eroje ir tapęs ne jėzuitų kunigu, o kalbotyros profesoriumi, jis būtų minimas tarp pačių žymiausių lietuvių kalbos tyrėjų.

LITERATŪRA

Boxberger Robert 1878: *Schiller's sämtliche Werke*, hrsg. von R. Boxberger, Siebenter Band, Berlin: G. Grote'sche Verlagsbuchhandlung.

Brender Franz 1933: Zur Metrik der litauischen Hexameter von 1589. – *Archivum Philologicum* 4, 35–45.

Büchmann Georg 1877: *Geflügelte Worte. Der Citatenschatz des Deutschen Volks*. Zehnte verbesserte und vermehrte Aufl., Berlin: Haude- und Spener'sche Buchhandlung.

Eigminas Kazimieras 1981: Lietuvių kalbos gramatikos iki 1737 m. ir „*Universitas lingvarum Litvaniae*“ atsiradimo sąlygos. – *Universitas Lingvarum Litvaniae*, Vilnius: Mokslas.

Gottschall Rudolf von 1884: *Unsere Zeit. Deutsche Revue der Gegenwart*, hrsg. von R. von Gottschall, Erster Band, Leipzig: F. A. Brockhaus.

Długosz-Kurczabowa Krystyna, Dubisz Stanisław 2006: *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

PLKG 1957: *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

⁶ Kaip minėta, latvių kalbos mokėjimas tais laikais Lietuvoje nebuvo paplitęs, o senosios graikų kalbos priegaidės buvo mirusios prieš pusantro tūkstančio metų ir niekam negirdėtos, tad skirtingi graikų kirčio ženklai tais laikais galėjo atrodyti tik kaip bizantiškos rašybos įmantrybė.

Knie Ferdinand 1887: *Geistesblitze. Die geflügelten Worte und Citate des deutschen Volkes*, Zusammengestellt von F. Knie, Zweiter Teil, Paderborn: Druck und Verlag der Bonifacius-Druckerei.

Kurschat Friedrich 1876: *Grammatik der littauischen Sprache*, Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.

Kuršaitis Frydrichas 2013: *Lietuvių kalbos gramatika, 1876*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

PJ 2006: *Poradnia językowa* (lenkų kalbos konsultacijos). Prieiga internete: <https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/samogloski-miekkie;6644.html> [žiūrėta 2021-11-26].

SD 1642: *Dictionarium trium linguarum In usum Studiosæ Iuventutis*, auctore Constantino Szyrwid è Societate Jesu, Vilnæ: Typis Academicis Societatis Jesu.

Strockis Mindaugas 2007: *Klasikinių kalbų kirčio žymėjimo įtaka lietuvių kirčio žymėjimui*: daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas.

ULL 1981: *Universitas lingvarum Litvaniae*, iš lot. k. vertė ir įvadą parašė K. Eigminas, Vilnius: Mokslas.

Volkmar Nicolaus 1640: *Compendium linguæ Polonicæ in gratiam Iuventutis Dantiscanæ collectum à Nicolao Volkmaro*, Dantisci: Sumptibus Andreæ Hünefeldii Bibliopolæ.

Zwoliński Przemysław 1952: Wypowiedzi gramatyków XVI i XVII wieku o dialektyzmach w ówczesnej polszczyźnie. – *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej* 43/1–2, 375–407.

The Chapter on Accentuation in the 1737 Lithuanian Grammar

SUMMARY

This grammar of Lithuanian, written in Latin and published without an author's name in Vilnius in 1737, is titled *Universitas Linguarum Litvaniae*, which can be translated, not literally but according to the author's intended meaning, as 'A universal form of Lithuanian' or 'A dialect universally understood in all Lithuania'. It is the earliest known source to correctly describe the syllable tones of Lithuanian and to mark them correctly throughout in the text. However, the description of the syllable tones in this grammar is not always easy to understand for a modern reader because of its unusual 18th century terminology.

The grammar was intended for students of Lithuanian whose native tongue was Polish, so all grammatical descriptions were adapted to the needs of Polish students. The words *cum attenuatione quadam vocis*, used to describe the pronunciation of the Lithuanian acute tone, clearly mean ‘with a certain weakening of voice [towards the end of the syllable]’, which is congruous with Lithuanian pronunciation. The word *durius* (‘harder’), used to describe the pronunciation of the circumflex tone in diphthongs, quite obviously corresponds to the Polish word *twardziej* (‘harder’ or ‘tougher’), that is, with a certain backward quality of the vowel. The term *syllaba brevis* actually means not a short syllable, but an unstressed syllable, as was common practice at the time, especially in Polish contexts. There is an old saying, describing incorrect accentuation of Latin by the Poles, *Nos Póloni non cúramus quantítatem syllábarum*, whose origin can be traced to the 16th century, if not earlier. It is notable that while the meaning is ‘We Poles do not care about correct accentuation [of Latin]’, the literal meaning of the Latin is ‘We Poles do not care about syllable quantities’. A joke based on this story even found its way into Friedrich von Schiller’s drama *Demetrius*, where the character Marina Mniszech says in front of the Cracow Diet, ‘Do you swear allegiance to me?’, and all present answer ‘*Jurāmus!* We swear!’ The wrong accentuation is confirmed by the rhythm of the German iambic line: *Schwört ihr mir Treue? – Jurāmus! Wir schwören!*, yet the unstressed syllable (which indeed had to be stressed in correct Latin) was marked with a breve mark in Schiller’s text.

Finally, as has been established by researchers into historical grammar of Polish, in the 18th century long Polish words could have been given two stresses, one on the first syllable, and another on the second-last syllable (which eventually became the primary, and then the only, word stress in modern Polish). So the instruction in the 18th century Lithuanian grammar *si prima syllaba habet accentum quemcumque, reliquae breves sunt* does not mean ‘if the first syllable has an accent mark of any kind, the remainder are short’; in fact it means that if a Lithuanian word has the stress on the first syllable the learners should be careful not to add a secondary stress on the penult, as they would likely do in their native language, 18th century Polish.

It appears that all that the 1737 grammar says about Lithuanian accentuation and syllable tones is fully in line with Lithuanian pronunciation as we know it today. The only difference between 18th century Lithuanian syllable tones and modern ones is that the former were always clearly distinct without any blurring or hesitation.

Įteikta 2021 m. lapkričio 26 d.

MINDAUGAS STROCKIS

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva

mindaugas.strockis@lki.lt